

Етнолінгвістична рубіжність Кіровоградської області

Кіровоградський державний педагогічний університет
ім. В. Винниченка, Кіровоград, Україна

Анотація. *Аналізуються динаміка та територіальні відмінності етномовної ситуації в Кіровоградській області у 1989-2001 рр. в порівнянні з деякими сусідніми областями та Україною в цілому. Зроблена спроба обґрунтування етномовної рубіжності території сучасної Кіровоградщини.*

Ключові слова: *етнічний склад населення, мовна ситуація, етнічна мозаїчність, етномовна рубіжність тощо.*

Вступ. В сучасному світі зростає роль рубіжних територій як зв'язуючої ланки, фактору зближення сусідніх територій [1]. Це зумовлює *актуальність дослідження* різних складових соціокультурних процесів в рубіжних смугах. Особливості протікання суспільних процесів в етноконтактних зонах в Україні досліджуються переважно для прикордонних областей [2] та Криму [3,4,5,6]. Втім, такий репрезентативно рубіжний в соціокультурному плані регіон як центральна Україна до сьогодні мало привертала увагу науковців.

Особливої уваги потребує дослідження етнолінгвістичної рубіжності в межах України, адже національне та мовне питання є одними з найгостріших, найбільш дискусійних та конфліктогенних на сучасному етапі розвитку України. Дослідженнями в галузі етнічної географії займаються М.С. Дністрянський [7], О.І. Шаблій [8] та ін. Вивченню сучасної етномовної ситуації та динаміки етнічного складу населення України та її окремих регіонів присвячені праці Р. Лозинського [9,10], В.І. Наулко [11], П.І. Надолішнього [12], В.О. Джамана [13], Ф.Д. Заставного [14], О.Б. Швець [3,15], О.Г. Шевчука [4], С.О. Єфимова [16], Л.О. Ази [17], Ю.Ю. Богуславської [18], А.І. Клячіна [5], Н.В. Федорової [6] та інших. Окрему увагу дослідженню явища соціокультурної та етномовної рубіжності території України та її окремих регіонів приділяють В.А. Дергачев [19], О.Б. Швець [4,5], Р. Лозинський [9] та ін..

Етнічна мозаїчність населення України визначає відмінності в етнічних та мовних особливостях різних частин держави, що зумовлює існування своєрідних етномовних рубежів, які мають форму смуг різної ширини. В свою чергу, причини етномовної мозаїчності населення України коріняться в історії заселення території. Р. Лозинський, здійснюючи спробу етномовного районування України, пов'язує етномовні відмінності її регіонів з особливостями освоєння території в умовах різних природних зон. Зонами найбільш давнього заселення на території України виступають мішанолісова та лісостепова, території яких були освоєні до середини XVII ст. на засадах абсолютного домінування україномовного середовища; переважання населення, для якого рідною була українська мова [9]. Степова ж частина України заселена значно пізніше (др.пол. XVIII ст.-XX ст.) внаслідок міграційного притоку населення, зумовленого колонізацією цієї території російськими військовими гарнізонами, що охороняли рубежі Російської імперії в її геополітичному протистоянні османам. Особливостями етномовної ситуації у степовій зоні є переважання російськомовного середовища у міських поселеннях та україномовного – у сільській місцевості

Розташування території сучасної Кіровоградської області на межі раніше освоєної лісостепової та порівняно пізно заселеної степової зони зумовило соціокультурну рубіжність її території. Одним з проявів такої рубіжності може бути етномовна рубіжність. Такою рубіжною в етномовному плані територією в межах України виступає, на нашу думку, територія сучасної Кіровоградської області. На етномовну рубіжність Кіровоградщини, зокрема, вказує і Р. Лозинський, який зазначає, що «Кіровоградська область – типова перехідна територія, ступінь заселеності якої неодноразово змінювався. Її важко зачислити до якоїсь з етномовних зон» [9, с. 226]. Втім доведення проходження етнологістичного рубежу саме територією області видається можливим лише в порівнянні етномовної ситуації в області з такою ж ситуацією в сусідніх областях та в Україні в цілому.

Отже, *метою даної статті* є аналіз динаміки етномовної ситуації в Кіровоградській області в період з 1989 р. до 2001 р. у порівнянні з сусідніми областями та Україною з метою виявлення проявів етномовної рубіжності центральноукраїнського простору задля подальшого використання даних дослідження в процесі вивчення можливостей сталого розвитку регіону.

Виклад основного матеріалу дослідження. Головними чинниками формування етнічної палітри території сучасної Кіровоградщини є природно-географічні умови, історія освоєння території, природна та соціокультурна рубіжність території, геополітичні та міграційні процеси минулого та сьогодення.

Понад 2,5 тисяч років на землях сучасної Кіровоградщини проживали, змінюючи одні одних, кіммерійці, скіфи, алазони, сармати, готи, гуни, обри (авари), хазари, печеніги і половці. В XVI ст. в зоні Великого Степового кордону сформувалися всі необхідні умови для формування слов'янського етносу: єдине природно-географічне середовище, спільність суспільно-господарського життя, мовна та культурна спорідненість. Вже в цей час спостерігається домінування в межах краю українського населення. Це пов'язане з виникненням запорізьких зимівників та входженням території до земель Вольностей війська Запорізького. Втім, на думку деяких істориків, українське козацтво зароджувалося як явище поліетнічне. Антропологи вважають, що склад населення Великого степового кордону складався в результаті взаємодії компонентів північноіранського, слов'янського, тюркського, готського та угорського походження [20].

Поряд з українцями в XVI ст. на території Дикого поля з'являються росіяни, білоруси, молдавани, поляки. Пізніше з XVIII ст., коли в результаті військово-колонізаційної політики Російської імперії в межах краю з'являється військово-політичне утворення під назвою Нова Сербія, тут оселяються серби, волохи, чорногорці, македонці, боснійці, герцоговинці, далматинці, болгари, угорці.

Сучасна Кіровоградщина має строкатий етнічний склад населення. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. в області проживали представники більш ніж 98 національностей та народностей, серед яких найбільш чисельними були українці, росіяни, молдавани, білоруси, вірмени, болгари та євреї [21].

Переважаючу частку населення області у 2001 р. складали українці, кількість яких дорівнювала 1014616 осіб (90,1% населення). Переважання корінного етносу в структурі населення пояснюється тим, що центральні регіони України були колискою зародження і подальшого формування українського етносу. Розташування території області в різні часи на межі різних держав зумовлювало багатоманітні цивілізаційні впливи на етнічних українців, але не призводило до їхньої асиміляції з сусідніми етносами. Причини збереження культурної самобутності українського етносу в межах області коріняться і в його прив'язаності до сільської місцевості. Протягом значного періоду на території області переважало сільське населення. Та й у 2001 р. в селах проживало 39,8 % населення, причому частка українців серед сільського населення складала 92,7% (в міських поселеннях – 88,7% [21]).

В період з 1979 р. до 1989 р. частка українців скоротилася з 86,9% до 85,3%. Починаючи з 1989 р. відбувається поступове зростання питомої ваги українців в області з 85,3% до 90,1% (у 2001 р.) на фоні скорочення їх кількості. У 2001 р. порівняно з 1989 р. кількість українців в регіоні скоротилася на – на 3,1% (чисельність населення – на 8,3%) [21,22,23]. Отже, темпи скорочення чисельності українців були нижчими ніж темпи скорочення населення області в цілому, що виступало однією з причин зростання питомої ваги українців серед населення. Серед інших причин зростання частки українців в регіоні є зміни у самоідентифікації населення із значною часткою нащадків змішаних шлюбів, які й під час попередніх переписів вагалися під час визначення етнічної приналежності.

І хоча динаміка питомої ваги українців в структурі населення області в цілому віддзеркалює загальноукраїнські тенденції (скорочення частки українців до 1989 р., та зростання в період 1989-2001 рр.), даний показник істотно відрізняється від аналогічних показників по Україні і деяким сусіднім областям. Порівняно з загальноукраїнським показником питома вага етнічних українців в структурі населення області була вищою у 1989 р. – на 12,6%, у 2001 р. – на 12,3%. Вищою питома вага українців в області була і порівняно з південним і південно-східним сусідами Кіровоградщини – Дніпропетровською та Миколаївською областями. Так, у 1989 р. У Дніпропетровській області частка українців була меншою порівняно з аналогічним показником в Кіровоградській області на 13,7%, у 2001 р. – на 10,8%.

Порівняно з Миколаївською областю частка українців в Кіровоградській області була вищою на 9,7% у 1989 р. та на 8,2% у 2001 р. З іншого боку, питома вага українців в Кіровоградській області порівняно з областями, розташованими на захід та північ від неї, була нижчою. Зокрема, частка українців в області була нижчою порівняно з Черкаською областю у 1989 р. – на 5,2%, у 2001 р. – на 3,0%; порівняно з Вінницькою у 1989 р. – на 6,2%, у 2001 р. – на 4,8% (рис.1,2.).

Другою етнічною групою за кількістю представників в області є росіяни, кількість яких у 2001 р. становила 83929 осіб (7,5 % населення). Протягом 1979-1989 рр. в області спостерігалось зростання питомої ваги етнічних росіян (з 10,4% до 11,7%) за рахунок зростання їх чисельності [20,21]. З 1989 р. до 2001 р. ситуація докорінно змінилася і чисельність росіян скоротилася на 41,7%, а їх питома вага у структурі населення зменшилася на 4,2% [21]. Скорочення частки етнічних росіян в області пояснюється скороченням їх чисельності та зміною етнічної самоідентифікації окремих верств населення в умовах зміни геополітичних реалій.

Порівняно із загальноукраїнським показником частка росіян в складі населення області була нижчою у 1989 р. – на 10,4%, у 2001 р. – на 9,8%. Вищою була питома вага росіян в Дніпропетровській (1989р. – на 12,5%, 2001 р. – на 10,1%) та Миколаївській (1989 р. – на 7,7%, 2001 р. – на 6,6%) областях. В той же час в Черкаській та Вінницькій областях частка росіян була нижчою порівняно з Кіровоградською областю (у 1989 р. – на 3,7% та 5,8%, у 2001 р. – на 2,1% та 3,7% відповідно).

Частка інших національностей в структурі населення області у 2001 р. була на рівні 2,4%. Цей показник вдвічі нижчий від загальноукраїнського показника (4,9%) та аналогічних показників у Дніпропетровській (3,1%) та Миколаївській (4,0%) областях, але вищий порівняно з Черкаською (1,5%) та Вінницькою (1,3%) областями (рис.1,2.).

Серед інших національностей в Кіровоградській області у 2001 р. були представлені: молдавани – 0,7 %, білоруси – 0,5 %, вірмени – 0,3 %, болгары – 0,2 %, азербайджанці – 0,1 %, євреї – 0,1 %, цигани -0,1% тощо. Зовсім незначною (менш ніж 0,1 %) була частка татар, поляків, грузинів, німців тощо [21].

Молдавани є третьою за чисельністю етнічною групою в регіоні. Їх питома вага в складі населення області з 1979 р. до 1989 р. зросла з 0,6% до 0,9%. У 2001 р. в регіоні проживало 8274 молдаван, що на 32,6% менше ніж в 1989 р.

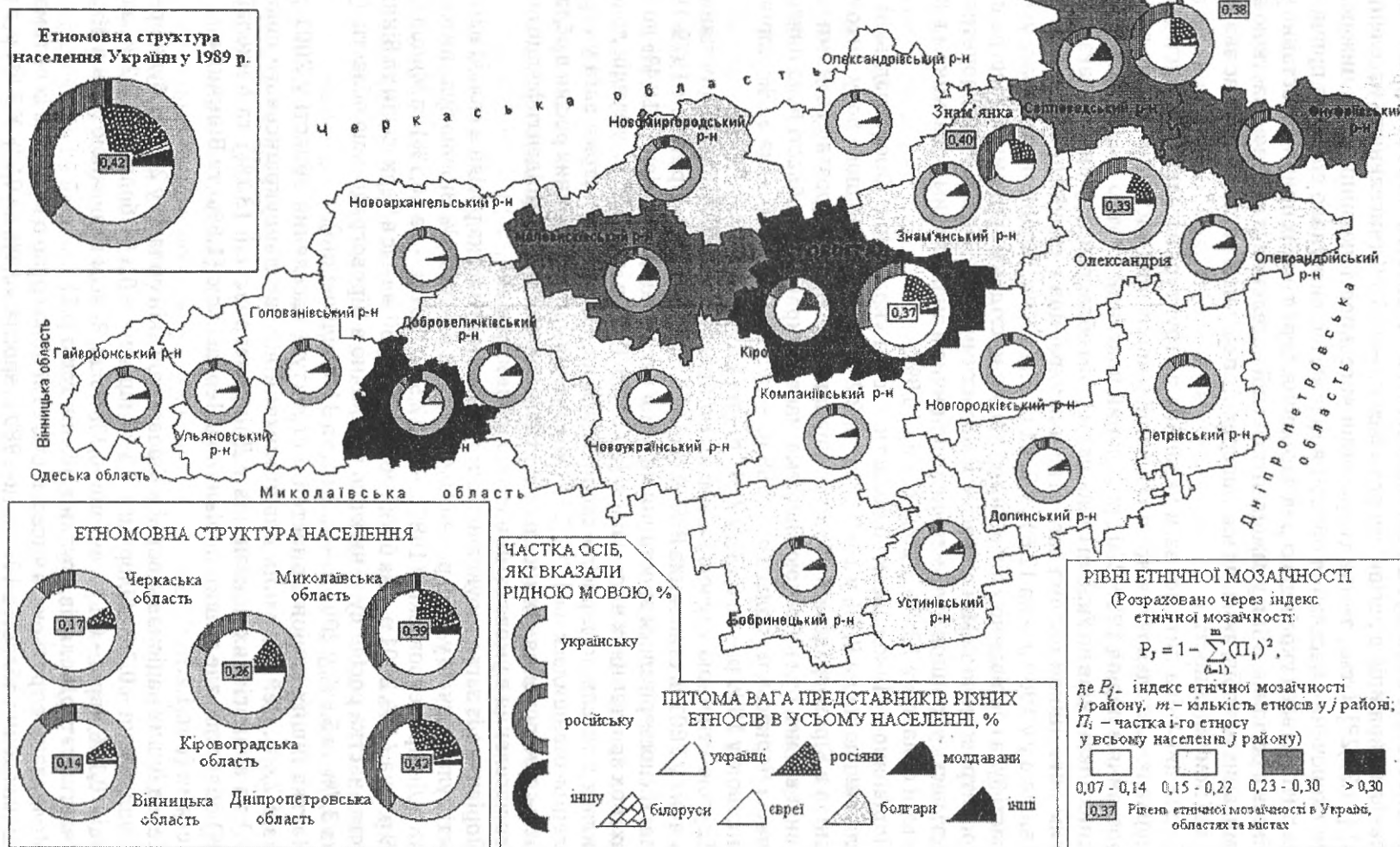

Рис. 1. Етномовна склад населення в Кіровоградській області у 1989 р.

Частка молдован в структурі населення також скоротилася до 0,7%. Втім, не зважаючи на коливання питомої ваги молдован, їхня частка в складі населення області протягом 1989-2001 р. була вищою за частку представників даної етнічної групи в цілому по Україні (1989 р. – 0,6%, у 2001 р. – 0,5%) та в сусідніх Дніпропетровській (1989 р. – 0,2%, 2001 р. – 0,1%), Черкаській (1989-2001 рр. – 0,1%) та Вінницькій (1989 рр. – 0,2%, 2001 р. – 0,1%). У Миколаївській області частка молдован була вищою порівняно з Кіровоградською областю і складала у 1989 р. – 1,3%, у 2001 р. – 1,0%.

До 1989 р. частка білорусів в регіоні залишалася на рівні 0,8%. Протягом 1989-2001 рр., у зв'язку зі зменшенням на 42,5% чисельності представників даного етносу в регіоні скоротилася на 0,3% і їхня частка в структурі населення. На період останнього перепису населення в області проживало 5550 білорусів (0,5%). Частка білорусів в області неістотно відрізнялася від даного показника по Україні в цілому (1989 р. – 0,9%, 2001 р. – 0,6%), але була нижчою ніж в Дніпропетровській (1989 р. – 1,3%, 2001 р. – 0,8%) та Миколаївській областях (1989 р. – 1,1, 2001 р. – 0,7%) та нижчою ніж у Черкаській (1989 р. – 0,4%, 2001 р. – 0,3%) та Вінницькій (та 2001 р. – 0,2%, 1989 р. – 0,3%) областях.

Питома вага болгар у загальній кількості населення Кіровоградщини з 1979 р. до 1989 р. залишалася стабільною (0,3%). З 1989 р. до 2001 р. їхня чисельність скоротилася на 30% і склала 2205 осіб, а питома вага зменшилася до 0,2%. Частка болгар в області є нижчою від загальноукраїнського показника та показника у Миколаївській області (1989 рр. – 0,5%, 2001 р. – по 0,4%). В Дніпропетровській області болгар у 1989-2001 р. складали лише 0,1% населення. В Черкаській та Вінницькій областях болгар не представлені в етнічній структурі населення.

Всі переписи населення, починаючи з 1979 р., фіксували невпинне скорочення чисельності та питомої ваги євреїв в області (1979 р. – 0,5%, 1989 р. – 0,4 %). Втім, найбільші темпи скорочення кількості та частки євреїв в регіоні спостерігаються в міжпереписний період 1989-2001 рр., протягом якого їхня кількість зменшилася на 76,1%, а питома вага скоротилася до 0,1% [21;22;23]. Тенденція до скорочення чисельності та питомої ваги євреїв спостерігалася і в цілому в Україні та в сусідніх відносно Кіровоградської області регіонах. Частка євреїв в області за досліджуваний період була нижчою ніж їх питомої ваги в цілому по Україні, Дніпропетровській, Миколаївській та Вінницькій областях та приблизно однаковою з аналогічним показником у Черкаській області.

Протилежна ситуація спостерігається з кількістю та питомою вагою вірмен. З 1979 р. до 1989 р. частка вірмен в області коливалася в межах 0,02-0,04 %. За період з 1989 р. до 2001 р. їхня кількість в області зросла приблизно в 4,4 рази і склала 2994 осіб, а частка вірмен у складі населення зросла з 0,1% до 0,3%. Питома вага вірмен в структурі населення області істотно не відрізнялася від їхньої частки серед населення України та сусідніх з Кіровоградською областю регіонах.

Чисельність інших етнічних спільнот в межах області у 2001 р. становила 7,3 тис. осіб, а їх загальна питома вага серед населення – 0,6%. Загальна чисельність представників інших етнічних груп має тенденцію до скорочення, але існують відмінності в динаміці чисельності окремих етносів. Так, чисельність угорців, румун, циган, татар, німців, узбеків, литовців, латишів, казахів в області до 1989 р. зростала, а в період з 1989 р. до 2001 р. скорочувалася. В той же час чисельність корейців в регіоні протягом 1989-2001 рр. зросла у 3,2 рази, азербайджанців – у 3,6 рази, грузин – у 1,2 рази. Втім, частка кожної із зазначених етнічних спільнот в області не змінилася і була значно меншою з 0,1% (крім циган та вірмен, частка яких у 2001 р. досягла 0,1%) [21].

Середня густота етнічно українського населення в області 41,2 осіб на км². Цей показник є нижчим порівняно з Україною та сусідніми Дніпропетровською, Миколаївською, Черкаською та Вінницькою областями, що зумовлено меншою загальною чисельністю та густотою населення області [7].

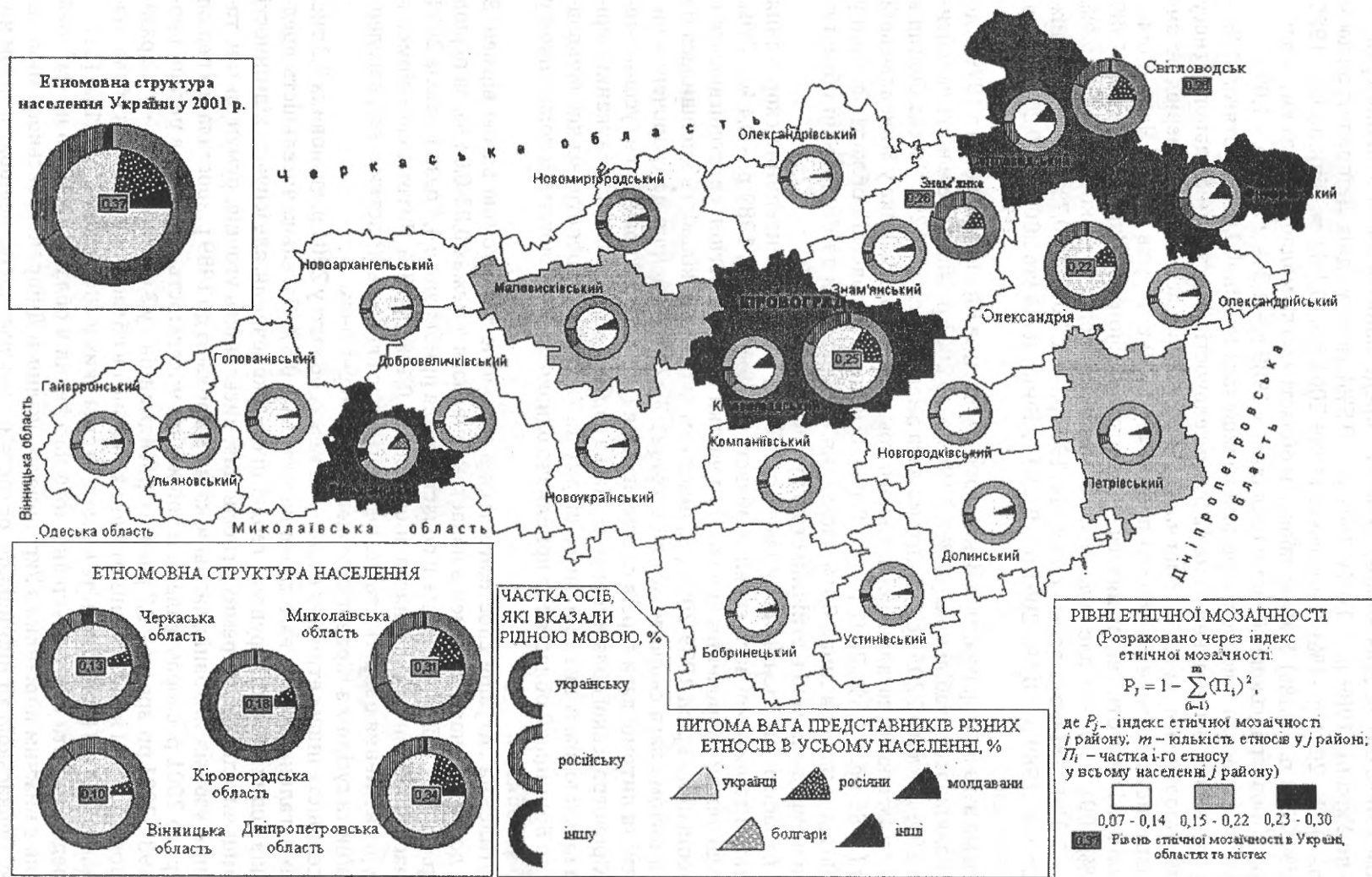

Рис. 2. Етномовна ситуація в Кіровоградській області у 2001 р.

Традиційно найбільша питома вага етнічних українців у сільській місцевості. Так, у 2001 р. найвищу частку українців серед населення мали Олександрівський (96,5%), Новоархангельський (96,4%) та Ульяновський (96,4%) райони. В той же час в містах питома вага етнічних українців була значно нижчою: м. Знам'янка (83,5%), м. Світловодськ (83,8%), м. Кіровоград (85,9%), м. Олександрія (87,7%) [19]. Тяжіння етнічно українського населення до сільської місцевості засвідчує і частка міського населення серед українців. В середньому в області в містах проживає 58,8% українців, що менше ніж в цілому по Україні (63,0%). Втім, для переважної більшості районів цей показник значно нижчий і коливається від 24,5% до 52,5 %. Виключення становлять лише райони, на території яких знаходяться найбільші в області міста. Так, в Кіровоградському районі 87,1% українців проживають в містах, в Світловодському районі – 77,2%, в Олександрійському районі – 76,8% [21].

Середня густина етнічних росіян в регіоні становила 3,4 осіб на км². Даний показник є вищим порівняно з густиною етнічного російського населення у Вінницькій області (2,5 осіб на км²), незначно нижчим порівняно з аналогічним показником у Черкаській області (3,6 осіб на км²) та значно нижчим за такі ж показники у Дніпропетровській (19,7%) та Миколаївській (7,2%) областях. В своєму розміщенні вони тяжіють до міських поселень. З-поміж загальної кількості росіян в області у 2001 р. 33,6 % проживало в Кіровограді, 13,0% – в Олександрії, 9,9% – в Світловодську та 5,9 % – в Знам'янці. Таким чином, в районах проживало лише 37,6% наявних в області росіян. Частка міського населення серед росіян в області становила 77,2%. В розрізі районів цей показник коливався від 19,8% до 89,7%. Значна частка росіян, що проживають в сільській місцевості, притаманна лише районам, в яких в період колонізації краю виникли масові поселення росіян. Найбільша питома вага росіян у 2001 р. спостерігалася у містах: Кіровоград (11,9%), Знам'янка (14,2)%, Олександрія (10,6%) та Світловодськ (14,5%). В районах цей показник коливався від 1,7% до 12,9 %. Максимальною частка росіян була серед населення Онуфріївського (12,9%) та Світловодського (12,5) районів, а мінімальною – в Ульяновському (1,7%) та Новоархангельському (1,8%) районах [21].

З метою виявлення ступеню концентрації представників різних етнічних груп на території області автором були розраховані індекси етнічної мозаїчності населення області та адміністративних районів за даними переписів населення 1979 р., 1989 р. та 2001 р. за формулою, розробленою Б.М. Еккелем [24]:

$$P_j = 1 - \sum_{(i=1)}^m (P_i)^2,$$

де P_j – індекс етнічної мозаїчності національного складу j району; m – кількість національностей у j районі; P_i – частка i національності у всьому населенні j району.

Згідно даних розрахунків етнічна мозаїчність населення Кіровоградської області залишається незначною і має тенденцію до зменшення. Так, у 1979 р. індекс етнічної мозаїчності області становив 0,23, у 1989 р. – 0,26, а у 2001 р. – 0,18. Для оцінки варіативності етнічної мозаїчності районів області за основу було взято інтервали групування регіонів за методикою, розробленою А.І. Клячіним та Н.В. Федоровою для регіонів Криму [5,6]. Згідно даної методики в усі досліджувані роки область належала до регіонів зі слабкою змішаністю населення ($P_j < 0,4$). Більшість районів та міст Кіровоградщини у 1989 р. мали індекс етнічної мозаїчності нижче 0,30. І лише для м. Знам'янка даний показник перевищував 0,40 (рис.1.), що дозволяє віднести зазначене місто до територій з середньою змішаністю населення. У 2001 р. спостерігалось зменшення етнічної мозаїчності населення області за рахунок зростання частки українців та скорочення частки інших етнічних груп в складі населення. Всі міста та райони області належали до регіонів зі слабкою змішаністю населення, оскільки індекс етнічної мозаїчності варіював від 0,07 до 0,29 (рис.2.). Міські поселення мали дещо вищий індекс етнічної мозаїчності (0,21) порівняно з сільською місцевістю (0,14).

Рівень етнічної мозаїчності населення області протягом останнього між переписного періоду був нижчим ніж в цілому в Україні (1989 р. – 0,42, 2001 р. – 0,37) та в сусідніх Дніпропетровській (1989 р. -0,42, 2001 р. – 0,34) та Миколаївській (1989 р. -0,39, 2001 р. – 0,31) областях, але вищим порівняно з Черкаською (1989 р. – 0,17, 2001 р. – 0,13) та Вінницькою (1989 р. – 0,14, 2001 р. – 0,10) областями (рис.1.,2.) [7]. Таким чином, рівень етнічної мозаїчності населення в Україні зростає в напрямку північного-заходу на південний-схід. Загальною тенденцією для України, Кіровоградської та її сусідніх областей є скорочення рівня етнічної мозаїчності населення в період 1989-2001 рр.

Якісну динаміку етнічного складу населення області можна прослідкувати на прикладі етномовних компетенцій населення. Одним з найвиразніших показників етномовної ситуації в регіоні є частка населення, що визнає певну мову як рідну.

В період з 1979 р. до 2001р. в області поступово скорочувалася частка населення, що вважала рідною мову своєї національності (з 95,8% до 94,7%). Найбільших мовно-асиміляційних змін зазнали євреї, поляки, німці, серед яких у 2001 р. рідною вважали мову своєї національності лише 2,8%, 7,9%, 8,8% відповідно. Значно скоротилася частка осіб, що визнавали рідною мову своєї національності серед татар (до 20,8%), болгар (24,7%), молдаван (31,8%). Найнижчий рівень мовної асиміляції спостерігався серед росіян, в середовищі яких 87,3% представників вважали рідною російську мову. Втім, навіть серед росіян спостерігалася тенденція до скорочення частки російськомовних громадян.

В період з 1979 р. до 1989 р. в області скорочувалася питома вага населення, яке вважало рідною українську мову (з 85,6% до 83,3%). І хоча основну масу україномовного населення складали етнічні українці, в цей період частка українців, які вважали рідною мову своєї національності скоротилася з 97,3% до 96,4%, що відбувалося за рахунок мовної русифікації українців. З іншого боку, частка осіб, які вважали рідною українську мову, серед представників інших етнічних спільнот в регіоні зростала. Так, частка україномовних росіян зросла з 3,6% до 4,6%, молдаван з 18,3% до 19,1%, білорусів з 20,5% до 23,8% тощо.

З 1989 р. до 2001 р. частка населення, яке вважало рідною українську мову, зросла з 83,3% до 88,9%. Це відбулося за рахунок зростання питомої ваги українців, які вважали рідною мову своєї національності та внаслідок подальшого зростання частки осіб з рідною українською мовою серед представників всіх інших етнічних груп. Найбільші темпи українізації спостерігалися серед молдаван, євреїв, болгар та поляків. Так, частка євреїв, що вважали рідною мовою українську з 1989 р. до 2001 р. зросла з 5,7% до 33,0%. В той же час питома вага україномовних росіян хоча і зростала, але залишалася незначною (у 2001 р. -12,6%) [21,22,23].

Порівняно з часткою населення, яке вказало рідною українську мову в цілому по Україні (1989 р. – 64,6%, 2001 р. – 67,5%) дані показники в Кіровоградській області вищі (на 18,7% у 1989 р. та на 21,4% у 2001 р.). Вищою є питома вага україномовного населення в області і в порівнянні з Дніпропетровською (на 21,8% у 1989 р., на 21,9% у 2001 р.) та Миколаївською (на 19,1% у 1989 р. та на 19,7% у 2001 р.) областями. В той же час, порівняно з північними і західними сусідами Кіровоградщини, частка осіб, що вважають рідною українську мову в області у була нижчою (на 5,8% у 1989 р. та на 3,6% у 2001 р. порівняно з Черкаською областю, на 7,3% та 5,9% відповідно порівняно з Вінницькою областю). Приріст україномовного населення в Кіровоградській області у 1989-2001 рр. становив 5,6% і був вище ніж в цілому по Україні (2,9%) та в сусідніх Дніпропетровській (5,5%), Миколаївській (5,0%), Черкаській (3,4%) та Вінницькій (4,2%) областях (рис.1.,2.).

Частка населення, яке вважало рідною російську мову протягом 1979-1989 рр. зросла з 13,2% до 15,7% [22,23]. Це переважно є наслідком зростання рівня русифікації представників інших етнічних груп, оскільки серед росіян відбувалося незначне скорочення частки осіб, які вважали рідною мову своєї національності. Протягом

1989-2001 рр. частка російськомовного населення в області зменшилася з 15,7% до 10,0%. Зниження показників мовної русифікації відбувалося в середовищі всіх етнічних спільнот, крім молдован. Найвищі показники русифікації характерні євреям (у 2001 р. – 63,2%), німцям (53,8%) та татарам (60,3), а найнижчий – українцям (3,3%), білорусам (6,2%) та болгарам (7,9%) [21,22].

Питома вага осіб, що вказали рідною російську мову в Кіровоградській області була вдвічі нижчою у 1989 р. та втричі нижчою у 2001 р. за аналогічні показники в Дніпропетровській (1989 р. – 37,2%, 2001 р. – 31,9%), Миколаївській області (33,8% та 29,3% відповідно) та в цілому по Україні (32,9% та 29,6% відповідно). Порівняно ж північними і західними сусідами Кіровоградщини, частка російськомовного населення була вищою більш ніж в 1,5 рази у 1989 р. та більш ніж в 2,0 рази у 2001 р. Так, у Черкаській області даний показник коливався від 10,3% у 1989 р. до 4,1% у 2001 р., у Вінницькій області він становив 8,6% у 1989 р. та 4,7 % у 2001 р. (рис.1.,2.).

Отже, з 1989 р. до 2001 р. відбулися суттєві зміни в мовній ситуації в Кіровоградській області, які полягали, в першу чергу, у скороченні частки осіб, які вважали рідною мову своєї національності та російську мову на фоні зростання питомої ваги населення, які визнавали рідною українську мову.

Важливим показником етномовної ситуації є індекс відповідності питомої ваги етнічних українців та україномовного населення. Даний показник був розрахований автором для області та районів за формулою, яку пропонує М.С. Дністрянський [7]:

$$I_{yy} = \frac{H_{ey}}{H_{ym}},$$

де I_{yy} – індекс відповідності питомої ваги етнічних українців та україномовного населення, H_{ey} – питома вага етнічних українців, H_{ym} – питома вага – україномовного населення [2, с.54].

Загалом для Кіровоградської області зазначений показник у 2001 р. становив 1,01. Це означає, що питома вага етнічних українців більша ніж україномовного населення. Мовно-асиміляційні зміни в середовищі українського етносу та російської етнічної групи можна виявити на основі аналізу динаміки частки етнічних українців, що вважали рідною російську мову та частки етнічних росіян, що вважали рідною українську мову. Так, протягом 1989-2001 рр. серед українців в 1,1 рази (на 0,3%) скоротилася частка осіб, які вважали рідною російську мову, в той же час в 2,7 рази (на 8,1%) зросла частка україномовних росіян. Таким чином, більш помітні мовно-асиміляційні зміни відбувалися в середовищі етнічних росіян. В той же час скорочення частки російськомовних українців спостерігалось в більшості районів області, крім Долинського, Знам'янського, Кіровоградського, Маловисківського, Новоукраїнського, Онуфріївського, Петрівського, Світловодського та Ульяновського районів.

Рівень мовної асиміляції етнічних Українців в Кіровоградській області протягом 1989-2001 р. був значно нижчим ніж в цілому по Україні та в сусідніх Дніпропетровській та Миколаївській областях та вищим ніж в сусідніх Черкаській та Вінницькій областях (табл.1.). Крім того, якщо в Україні та сусідніх південних та південно-східних від Кіровоградщини областях спостерігалось зростання частки українців, що вважали рідною російську мову, то в Кіровоградській області та її північних та західних сусідів відбувалося її скорочення.

Частка етнічних росіян, що вважала рідною українську мову в Кіровоградській області значно вища, ніж в цілому по Україні та в Дніпропетровській і Миколаївській областях. Даний показник незначною мірою відрізняється і від сусідніх Черкаської та Вінницької областей. Втім, в усіх без виключення досліджуваних адміністративних одиницях протягом останнього між переписного періоду спостерігалась тенденція до зростання питомої ваги україномовних росіян (табл. 1).

Таблиця 1.

**Мовно-асиміляційні зміни в середовищі української етнічної нації
та російської етнічної групи впродовж 1989-2001 рр.**

Адміністративна одиниця	Частка етнічних українців, що вважають рідною російську мову, %			Частка етнічних росіян, що вважають рідною українську мову, %		
	1989 р.	2001 р.	Частка зросла (скоротилася) на, %	1989 р.	2001 р.	Частка зросла (скоротилася) на, %
Україна	12,3	14,8	2,5	1,6	3,9	2,3
Дніпропетровська область	15,2	17,4	2,2	2,2	6,0	3,8
Вінницька область	1,8	1,2	-0,6	4,8	13,6	8,8
Кіровоградська область	3,6	3,3	-0,3	4,5	12,6	8,1
Миколаївська область	16,3	17,5	1,2	2,6	6,2	3,6
Черкаська область	2,1	1,6	-0,5	4,6	11,8	7,2

*Складено автором на основі [7,21].

Порівняти показники мовно-асиміляційних змін в середовищі етнічних українців та росіян дозволяє індекс відповідності частки українців з рідною російською мовою та частки росіян з рідною українською мовою, який М.С. Дністрянський пропонує визначати за формулою [7]:

$$I_{ур} = \frac{Y_{рм}}{P_{ум}},$$

де $I_{ур}$ – індекс відповідності частки українців з рідною російською мовою та частки росіян з рідною українською мовою, $Y_{рм}$ – частка українців з рідною російською мовою, а $P_{ум}$ – частка росіян з рідною українською мовою.

Індекс відповідності частки українців з рідною російською мовою та частки росіян з рідною українською змінився протягом 1989-2001 рр. з 0,78 до 0,26, що зумовлене скороченням частки російськомовних українців та зростанням питомої ваги україномовних росіян. У 2001 р. даний показник в усіх містах та районах області не перевищував 1,0, що свідчить про вищий рівень мовної асиміляції росіян. В цілому по Україні даний показник у 2001 р. становив 3,80, в Дніпропетровській області – 2,90, в Миколаївській області – 2,82, в Черкаській області – 0,14, у Вінницькій області – 0,09 [7].

Висновки. Отже, особливості сучасної етномовної ситуації в області, порівняно з іншими регіонами, визначаються домінуванням етнічних українців та україномовного населення; значною часткою етнічних росіян в міських поселеннях; значними показниками частки осіб, які вважають рідною російську мову серед міського населення; високий рівень мовної українізації та русифікації серед представників менш чисельних національностей (євреїв, поляків, німців тощо).

Порівняльний аналіз етнічної та мовної структури населення засвідчує якісні відмінності в етномовній ситуації в Кіровоградській області в порівнянні з ситуацією в Україні в цілому та її північно-західних та південно-східних регіонах, що засвідчує етнолінгвістичну рубіжність території області. В етнічній структурі населення це проявляється че-

рез вищий показник питомої ваги етнічних українців та меншу частку росіян в складі населення Кіровоградської області порівняно з показниками по Україні в цілому та по сусіднім південним та південно-східним областям. В той же час в області менша частка українців та більша частка росіян порівняно з Черкаською та Вінницькою областями, які розташовані відповідно на північ та захід від території Кіровоградщини.

Порівняння мовної структури населення Кіровоградської області з сусідніми областями дозволило виявити істотні відмінності в структурі населення за рідною мовою як з північно-західними, так і з південно-східними сусідами області. Так, частка осіб, що визнали рідною українську мову в області суттєво вища, а частка російськомовного населення значно нижча ніж в Україні та в сусідніх Дніпропетровській та Миколаївській областях. В той же час, порівняно з сусідніми Черкаською та Вінницькою областями, в складі населення за рідною мовою нижча частка осіб, які вважають рідною українську мову та вища питома вага російськомовного населення. Дані відмінності засвідчують лінгвістичну рубіжність території Кіровоградщини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Холай Генрих. Место и роль Польши в новом Европейском экономическом укладе [Текст] / Г.Холай // *Діалог цивілізацій: протиріччя глобалізації: Матер. Другої Всесвіт. конф., Київ, 23 трав. 2003 р.* – К.: МАУП, 2003. – С. 103-115.
2. Косташук І.І. Географічні особливості формування національної структури населення в етноконтактних зонах (на прикладі Чернівецької області) [Текст]: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата географічних наук: спеціальність 11.00.02. «економічна і соціальна географія» / І.І. Косташук. – Чернівці, 2006. – 20 с.
3. Швець О. Б., Федорова Н. В. Етнічний склад населення. [Карта] М 1:1800000 // Автономна республіка Крим. Атлас. – Київ–Сімферополь, 2003. – С. 47.
4. Шевчук О. Г. Етнічна складова соціокультурної рубіжності Криму [Текст] / О. Г. Шевчук, О. Б. Швець // *Стратегічні пріоритети. Науково-аналітичний щоквартальний збірник національного інституту стратегічних досліджень.* – 2006. – № 2 (3). – С. 165-169.
5. Клячин А. И. Динамика этнических систем расселения в Крыму [Текст] / А.И.Клячин // *Этнографическое обозрение*, 1992, №2.-С.23-35
6. Федорова Н.В. Динамика этноконтантного зонирования Крыма (за период 1926-1989 гг.) [Текст] / Н.В.Федорова // *Культура народов причерноморья*, 1999, № 6.-С.66-69
7. Дністрянський М. С. Етногеографія України [Текст]: Навчальний посібник/ М.С. Дністрянський. – Львів: ВЦ ЛНУ, 2008. – 232 с.
8. Шаблій О. І. Теоретичні і методичні проблеми розвитку етнічної географії України [Текст] / О.І.Шаблій // *Сучасні проблеми географії населення в Україні.* – Луцьк, 1993. – С. 190-200.
9. Лозинський Р. Етномовне районування України [Текст] / Р. Лозинський // *Вісник Львівського національного університету. Серія: Географія.* – 2009. – Вип. 36. – С. 222-229.
10. Лозинський Р. М. Регіональні особливості сучасних етнолінгвістичних процесів в Україні [Текст] // *Україна: географічні проблеми сталого розвитку.* – К., 2004. – Т. 2. – С. 153-155.
11. Наулко В. І. Динаміка етнічного складу населення України в ХХ ст. [Текст] / В.І. Наулко// *Український географічний журнал.* – 1997. – № 2. – С 17-22.
12. Надолішній П. І. Етнонаціональний фактор адміністративної реформи в Україні: проблеми теорії, методології, практики. [Текст] / П. І. Надолішній – Київ: УАДУ, 1998. — 264 с.
13. Джаман В. О. Етнічна структура населення України: територіальні відміни, динаміка [Текст] / В.О. Джаман. // *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія: Географія.* – Вінниця, 2006. – Вип.11. – С. 90-96
14. Заставний Ф.Д. Населення України [Текст] / Ф.Д. Заставний. – Львів: Край, Просвіта, 1993.– 224 с.
15. Швець А.Б. Социкультурная рубежность центральноукраинского пространства / А.Б. Швець, Н.Н. Маслова // *Культура народов Причерноморья.* – 2008. – № 129. – С. 27-32.

16. Ефимов С. А. Распределение населения Украины по национальным и языковым группам: региональные особенности [Текст] / С.А.Ефимов // «Бизнесинформ». - Харьков, 1997. - №16. - с.13-16.
17. Аза Л. О. Тенденції етномовного розвитку в Україні [Текст] / Л.О. Аза. / За ред. В.М. Ворони, М.О. Шульги. // Українське суспільство: десять років незалежності (соціологічний моніторинг та коментар науковців) К.: Інститут соціології НАН України. - 2001. - 662с.
18. Богуславська Ю.Ю. Етнічний склад населення Одеської області у другій половині ХХ ст. [Текст] / Ю.Ю. Богуславська // Науковий вісник. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. - Гуманітарні науки: історія, соціологія, політологія, психологія, мистецтвознавство. - № 2. - Київ-Одеса, 2002. - С.14-18.
19. Дергачев В.А. Раскаленные рубежи / В.А. Дергачев - Одесса: Астропринт, 1998. - 104 с.
20. Поух А. В. Етнічне походження та формування українського козацтва (історіографія проблеми) [Текст]: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / А.В. Поух. - Дніпропетровськ, 2005. - 20 с.
21. Національний склад населення Кіровоградської області та його мовні ознаки (за даними всеукраїнського перепису населення 2001 року). [Табл] - Кіровоград: Кіровоградське обласне управління статистики. - 2003 р. - 120с
22. Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 г. // Материалы Главного управления статистики в Кировоградской области, Табл. 22 (абсолютные данные).
23. Населення Кіровоградської області (За даними Всесоюзного перепису населення 1989 р.) [Табл]- Держкомстат УРСР. Кіровоградське обл. упр-ня статистики.- м. Кіровоград, 1991р.-С.115-126.
24. Эккель Б. М. Определение индекса мозаичности национального состава республик, краев и областей СССР [Текст] / Б. М. Эккель // Советская этнография. - 1976. - № 2. - С. 33-39.

Аннотация

Анализируются динамика и территориальные отличия этноязыковой ситуации в Кировоградской области в 1989-2001 гг. В сравнении с некоторыми соседними областями и Украиной в целом. Сделана попытка обоснования этноязыковой рубежности современной Кировоградской области.

Ключевые слова: *этнический состав населения, языковая ситуация, этническая мозаичность, этноязыковая рубежность и другие.*

Annotation

The dynamics and territorial differences of etnolinguistic situation in the Kirovograd region in 1989-2001 compared to some of the neighboring regions and Ukraine in general are analysed in this scientific article. The attempt is done of ground of etnolinguistic border of modern Kirovograd. region

Keywords: *ethnic composition of population, linguistic situation, ethnic mosaicism, etnolinguistic border and so on.*

Поступила в редакцию 6.10.2011